Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, *ISSN 2224-9257*
Filologiya məsələləri № 4, 2025
Səh.241-247

https://doi.org/10.62837/2025.4.241

ŞÜKÜRZADƏ ŞAHNAZXANIM
Cəbrayıl rayonu 1 nömrəli tam orta məktəbi

ORTA MƏKTƏB ŞAGIRDLƏRI ARASINDA KOMMUNIKASIYA

Açar sözlər: məktəbdə kommunikasiya, nitqin təmizliyi, kommunikasiya şəraiti, danışıq mədəniyyəti, nitq bacarıqları, ana dili təlimləri

Ключевые слова: общение в школе, чистота речи, условия общения, культура общения, речевые навыки, обучение родному языку

Key words: communication at school, purity of speech, communication conditions, conversational culture, speech skills, native language training

Dil əsas ünsiyyət vasitəsi olması ilə yanaşı, fərdin konseptuallaşmasına və sosiallaşmasına imkan verən və simvolik quruluşu ilə digər ünsiyyət vasitələrindən seçilən bir vasitə olaraq təyin edilə bilər.

Nitq fizioloji, emosional və sosial ehtiyaclarımızı ödəyən, idrak nəzarət mexanizminə tabe olan, təbii və xarici xarakter daşıyan əsas dil bacarığıdır. Bu tədqiqatın məqsədi müəllimlərin ana dili təhsilinin tətbiqi ölçüsündə nitq vərdişlərinin, məsələn, mühitə və auditoriyaya uyğun danışa bilmək, mənəvi məsuliyyəti dərk etmək, öz qabiliyyət və imkanlarına uyğun nitq söyləmək, hazır nitq söyləmək, nitqi qiymətləndirə bilmək, nitqdən səmərəli istifadə etmək, səs və nitq qabiliyyətindən səmərəli istifadə etmək, nitq və bədəni müşahidə etmək kimi nitq bacarıqlarının formalaşdırılması ilə bağlı fikirlərini müəyyən etməkdir. Orta məktəb şagirdləri arasında kommunikasiyanın vəziyyətinin öyrənilməsi məqsədilə həyata keçirilən araşdırmada məlumat toplamaq üçün müşahidə və müsahibə üsullarından istifadə edilərək tədqiqat aparılmışdır.

Məktəb təcrübəsi göstərir ki, əzbər öyrənmə şagirdlərin nitqinin təşkilinə mənfi təsir göstərir. Şagirdlərin nitq bacarıqları fərdi fərqlər nəzərə alınmaqla çalışmalarla təkmilləşdirilə bilər, lakin bu cür təcrübələrin tətbiq edilməsi tədris-təlim mühitlərinə köçürməkdə çətinlik törədə bilər. Kommunikasiya mühiti şagirdlərin nitq qabiliyyətinə və özünə inamına da təsir edir. Həyəcanlı bir şagird nə prosodik quruluş, nə də dinləyicini inandırmaq baxımından öz fikirlərini çıxışlarında dəstəkləyə bilmir. Şagirdlər imkan yarandıqda və sərbəst sinif mühitində danışmağa həvəsli olurlar, onlar qruplar şəklində birgə öyrənmə fəaliyyətləri ilə danışıq narahatlığı yaşamırlar. Buna görə də kommunikasiya mühiti nitq bacarıqlarının inkişafında son dərəcə vacib şərtdir. Məlumdur ki, narahatlıq fərdin özünü ifadə etmək üçün istifadə etdiyi əsas dil bacarığı olan nitqdə özünü göstərir və yüksək narahatlığın fərddə öz düşüncələrini və biliklərini cəmiyyətdə paylaşmasını

çətinləşdirir [10, s. 37]. Diqqət çəkən fikirlərdən biri də odur ki, müəllimlər tərəfindən tərtib edilmiş çalışma və yaradıcı tətbiqetmələrin şagird mərkəzli, təlimdə qarşılıqlı əlaqəsi və ünsiyyət əsaslı olması, xüsusən də ətraf mühitə və sinfə uyğun nitq bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi baxımından faydalıdır.

Kommunikasiya şəraiti şagirdlərin şəxsi, sosial və fiziki bacarıqlarına təsir göstərir. Əgər kommunikasiyanın baş verdiyi yer çox isti, soyuq, işıqlı, dar və ya səs-küylüdürsə, bu həm dinləyiciyə, həm də danışana təsir edir, ona görə də mühit əvvəlcədən hazırlanmalıdır [8].

Şagirdlərin nitqində jarqondan istifadə etdiyini, sinif səviyyəsi yüksəldikcə bu nisbətin gündəlik nitqlərində artdığını və bunun həm hazır, həm də hazırlıqsız çıxışlarda mənfi əksini tapdığını müşahidə etmək olur. Məcazi düşünmə qabiliyyətinə malik hər bir toplum və ya fərd zamanla öz jarqonunu yaradacağı məlumdur [3, s. 297-301]. Bəzi şagirdlərin dinləyicilərin reaksiyasından qorxaraq nitqində sinfi aldatmağa meyilli olmaları, yaxşı natiqin əsas xüsusiyyətlərindən olan “mənəvi məsuliyyət şüuru” xüsusiyyətinə uyğun gəlmir. Şəxsiyyətini nitqlə birləşdirə biləcəyi bacarıq mərkəzli təlimin bu sahədə çox da ekvivalentinin olmadığı da ifadə edilmişdir. Qeyd edilmişdir ki, cəmiyyət-mədəniyyət münasibəti ümumilikdə fərdə müsbət, bəzən isə mənfi təsir göstərir. Məlumdur ki, dilin sosial qaydaları cəmiyyətin struktur xüsusiyyətlərinin sərhədlərini müəyyən edir. Bu məqamda şagirdlərin öz nitqlərində öz əxlaqi məsuliyyətlərini dərk etmələri, buna uyğun hazırlıqlı və hazırlıqsız çıxışlar etmələri, təsirli və inandırıcı çıxışlar üçün öz şəxsiyyətlərini nitqlərində əks etdirmələri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Şagirdlərin öz istedad və imkanlarını öz çıxışlarında əks etdirmələrində özünəinam, fənni mənimsəmə və özünü tanımaq həlledici rol oynayır. Demək olar ki, xüsusilə nitq bacarıqları ilə bağlı özünüqiymətləndirmə təcrübələri şagirdlərin özünüdərkini artıracaq, onların koqnitiv və linqvistik özünüidarəetmə bacarıqlarını təkmilləşdirəcək. Digər tərəfdən, sinif və yaş səviyyələrinin və hazırlığın da nitq bacarıqlarına müsbət və mənfi təsirləri olur.

Kiçik yaşlı şagirdlər özlərini tanımaqda qeyri-adekvatdırlar və buna görə də öz qabiliyyət və imkanlarına uyğun danışmaqda çətinlik çəkirlər. Bununla belə, yaşca böyüık şagirdlərin buna daha asan nail ola biləcəyini vurğulamaq olar. Müəllimlərin tədris mühitində fərdi fərqləri nəzərə alan təlim təcrübələrinə üstünlük verməməsi və əzbərləmə təhsil təcrübələrinə çox üstünlük verməsinin şagirdlərin istedad və bacarıqlarını nitqlərində əks etdirməsinə mane olması barədə mənfi fikirlər mövcuddur. Şagirdlərin söz ehtiyatının yetərli olmadığı və bu vəziyyətin onların nitq bacarıqlarına mənfi təsir göstərdiyi onları bu qənaətə gətirir. İnsanın təhsil səviyyəsi, yaşı, mədəni səviyyəsi, mühiti, mütaliə vərdişləri və şəxsi qabiliyyətlərinin söz ehtiyatı ilə sıx əlaqəli olduğunu nəzərə alsaq [5, s. 1798-1808], bu vəziyyətin ancaq ana dili təhsilində vahid yanaşma və təcrübələrin birgə həyata keçirilməsi ilə düzəldilə biləcəyini müşahidə etmək olar. Əks halda, kifayət qədər söz ehtiyatı

olmayan şəxslər öz istedad və imkanlarını nitqinə lazımi şəkildə köçürə bilməzlər. Ayrı-ayrı şagirdlərin söz ehtiyatını artırmaq üçün onlardan hekayə və ya nağıl danışmağı xahiş etmək, bir rəyin əsas fikrini söyləmək, romanın qəhrəmanını hadisə, mühit və zaman kontekstində qiymətləndirmək, səviyyəsinə uyğun esse yazmaq, hekayənin sonunu tamamlamaq kimi bir çox təcrübələr həyata keçirilə bilər.

Ana dili dərslərinin rəy bildirmək imkanı verdiyi və bunun nitq bacarıqlarının inkişafında faydalı olduğu bildirilmişdir. Bildirilmişdir ki, müasir ölçmə və qiymətləndirmə vasitələrindən biri olan özünüqiymətləndirmə şagirdlərə öz tənqidçisi olmaq imkanı verir və bu yolla onların özünüdərkini artırmaq olar. Digər tərəfdən, şagirdlərin hərtərəfli və çoxşaxəli dünyagörüşünün olmamasının onların dil qaydalarını mənimsəməkdə problem yaşamasına, ideal və arzu olunan nitq bacarıqlarını əldə etmələrinə mane olduğu, əzbərləmə təhsili təcrübələrinin digər əsas dil bacarıqlarında olduğu kimi nitq bacarıqlarının özünü qiymətləndirməsində problemlər yaratdığına diqqət çəkilmişdir. Konkret danışıq məqsədi olmadan səlis danışmaq da mümkündür. Ənənəvi təhsil yanaşmasında müəllim "biliyi ötürən", şagird isə "biliyi qəbul edən" şəxs idi. Ənənəvi təhsil özü ilə əzbər öyrənmə sistemini gətirmişdir. Konstruktivist yanaşma şagirdlərə öz öyrənmələri üçün məsuliyyət götürməyə kömək edir. Şagirdlərin hiss və düşüncələrini təsdiqləmək, onlara qayğı göstərmək və əks əlaqə yaratmaqla öyrənmə prosesinə töhfə verir. Bununla belə, bacarıq mərkəzli və koqnitiv inkişaf nəzəriyyələrinə diqqət yetirən konstruktivizm sahəyə yönəldilsə də, ənənəvi yanaşma və perspektivlərdən, xüsusən də sinifdə uzaqlaşmaq asan deyil. Bu, dil təhsilində koqnitiv və kommunikativ səriştələrə əsaslanan təcrübələrin və bacarıq mərkəzli təhsil mühitlərinin yaradılmasının qarşısını alır.

Dərsliklərdə hazırlıqlı nitqlə bağlı şagirdyönümlü təcrübə və fəaliyyətlərin az olması və ya heç olmaması, şagirdlərə verilən danışıq vaxtının kifayət qədər olmamasının mənfi təsirləri olur. Şagirdlərin özünü rahat ifadə edə bilməsinin hazır nitqə müsbət, özünü rahat ifadə edə bilməməsinin isə hazır nitqə mənfi təsir etdiyi müşahidə olunur. Digər tərəfdən, hazırlanan nitqin əsasını təşkil edən hazırlıq vaxtı və nitq planlaması kimi təcrübələr baxımından proqram rəhbərliyi sayəsində heç bir problem yaşanmadığını da demək olar. Həmçinin qeyd etmək olar ki, natiqin şəxsiyyəti və oxuyub-anlama qabiliyyəti hazır nitq söyləmək bacarığının səviyyəsinə və bacarıqlarına müsbət təsir göstərir. Hazırlanmış çıxışlarda müəyyən qaydalar üstünlük təşkil edir. Hazırlanmış çıxışlar əvvəlcədən planlaşdırılır, müxtəlif araşdırmalar aparılır, məlumatlar, sənədlər və təfərrüatlar toplanır və çıxışlar hazırlanır. Üstəlik, sinif qarşısında danışmaq şagirdləri ən çox narahat edən fəaliyyətdir. Bu baxımdan şagirdlərin hazırlıqlı çıxışlar edə bilmələri üçün müəllimlərin nəzarəti və rəhbərliyi altında ilkin hazırlıqlar görmələri, narahatlığı azaltmaq üçün sinifdə demokratik şəraitin təmin edilməsi, müəllimlərin həvəsləndirici davranışlar sərgiləmələri faydalı olardı.

Şagirdlər daha çox monoton və qeyri-estetik çıxış etdikdə onların fikirlərini ifadə edə bilməmələrinin gündəlik həyatda sağlam ünsiyyətin qurulmasında əsas problem kimi qiymətləndirilə biləcəyi və şagirdlərə imkan verməyən əzbər öyrənmə təhsil təcrübələrinin vurğulanmasının bunda təsirli olduğu labüddür. Hazırlıq fərdlərin müşahidə gücünü və biliklərini nitqinə ötürmək qabiliyyətinə müsbət təsir göstərir. Oxuduqlarını anlayan və oxuduqlarını canlılıq prinsipinə uyğun olaraq həyatına uyğunlaşdıranlar öz biliklərini nitqində daha asan əks etdirə bildiyi, oxuma vərdişi olan şəxslərin bu nöqtədə daha müvəffəqiyyətli olduğunu qeyd etmək olar. Oxuduqlarını başa düşənlərin müəyyən biliyi və hazırlığı var. Onlar oxuduqlarını başa düşmək üçün diqqətlərini mətnə yönəltməli və psixoloji cəhətdən oxumağa hazır olmalıdırlar. Oxumaq vərdişi oxuduqlarını anlayan şagirdlərdə zaman keçdikcə mütaliə həzzini formalaşdırır. Oxumaq sadəcə məlumat əldə etməkdən kənara çıxan bir hərəkət olduğundan, oxuma vərdişi həyat boyu davam etdirilməlidir. Bu yolla şagirdlər öz bilik və müşahidə bacarıqlarını inkişaf etdirə, özlərinə inamı artacağı üçün biliklərini nitqlərində daha asan əks etdirə bilərlər.

Tədris təcrübəsində yüksək sosial-iqtisadi və mədəni səviyyəli ailələrdən olan tələbələrin bədən dilindən və səsindən daha effektiv istifadə edə bildikləri müəyyən etmək olar. Özünü rahat ifadə edən şagirdlərin və mütaliə vərdişi olan şagirdlərin səslərindən və bədən dilindən daha təsirli istifadə edə bildikləri müşahidə olunur. Adekvat rəhbərlik və adekvat fəaliyyətləri tərtib edib həyata keçirə bildikdə müsbət nəticələrin əldə edildiyini, lakin xüsusilə koqnitiv olaraq fikirlərini qura bilməyən, digər nitq bacarıqları kimi öz səsindən və bədən dilindən səmərəli istifadə edə bilməyən şagirdlərin olduğunu görürük. Xüsusilə sosiallaşan və ünsiyyət bacarıqlarında müvəffəqiyyət qazanan şagirdlərin səslərindən və bədən dilindən təsirli istifadə edə bildiyini, digər şagirdlərin isə bu mövzuda daha az müvəffəqiyyət qazandığı demək olar. Şifahi ünsiyyət bütöv olduğundan, səs və bədən dili birlikdə və effektiv şəkildə istifadə edilməlidir.

Səs sistemindən səmərəli istifadə edildikdə insan səsi bizi əhatə edən digər səs-küylərdən ayrılaraq estetik ölçü qazanır [4, s. 31-40]. Bədən dili ilə deyilənlər arasında harmoniya olmalı, bədən dili şişirdilmiş deyil, lazımi ölçüdə istifadə edilməlidir.

Müəllimlər şagirdlər kifayət qədər söz ehtiyatı olması barədə müsbət rəylər bildirirlər. Eyni zamanda bunu da qeyd edirlər ki, nitq fəaliyyətləri çox azdır və buna görə də şagirdlərin öyrənmə mühitlərində danışmaq imkanları çox deyil. Digər mühüm maneə kimi siniflərin böyük olması da göstərilir.

Onlar ailə mühitinin nitqdə son dərəcə təsirli olduğunu və bir çox şagirdlərin nitqlərində ailələrindən əldə etdikləri yerli ləhcə xüsusiyyətlərindən istifadə etdiklərini, buna görə də müəllim olaraq özlərini bəzən çarəsiz hiss etdiklərini bildirirlər. Bəzən şagirdin istifadə etdiyi dialekt sözlər və alınma mənşəli sözlər şagirdlərin öz hislərini və düşüncələrini qarşı tərəfə çatdırmaqda problemlər

yaratdığını və bunun dinləyicinin mənasını bilmədiyi sözlərlə nitqi anlamaqda çətinlik çəkməsi ilə əlaqədar olduğunu söyləmək olar. Bu, sağlam ünsiyyətin yaranmasının qarşısını alır. Məktəblərdə ilk növbədə dil və nitq təliminə uyğun olaraq şagirdlərə ədəbi dil təlimi mükəmməl öyrədilməlidir. Süni dil bacarıqlarına diqqət yetirən dinləmə və danışma bacarıqlarına məhəl qoymayan dil təhsili uğurlu sayıla bilməz.

Ana dili bilgilərinin təkmilləəşməsi, xüsusilə, ünsiyyət bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi vacibdir, əks halda şagirdlər ictimailəşə bilməyəcək, akademik uğur nümayiş etdirə bilməyəcək, hətta gündəlik ehtiyaclarını belə ödəməkdə çətinlik şəkə bilərlər. Eyni zamanda, tədris prosesində, dil bilgiləri, nitqin inkişafı ilə əlaqədar fəaliyyətlərin qeyri-kafi və keyfiyyətsiz olması ilə bağlı mənfi rəylər müşahidə edilir. Oxuduqlarını anlamaqda çətinlik çəkən şagirdlərin nitq qabiliyyətinin də zəif olması diqqət çəkir. Dərslər proqramın məqsədlərinə uyğun tədris olunarsa və təlim standartların reallaşdırılması prinsipinə əsaslanan təhsil təcrübələri təkmilləşərsə, nitq bacarıqları təkmilləşdirilə bilər.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin "Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında" fərmanı. Bakı, 2001.
2. Baltaş, Z. və Baltaş A. (2005). Bedenin Dili. İstanbul: Remzi Kitabevi.
3. Çifçi, M. (2006). Argonun niteliği ve argoya bakış açımız. Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi / Journal of Turkish World Studies. 6(2), ss. 297-301.
4. Demir, S. (2016b). Sözlü anlatımda söyleyiş (diksiyon). Etkinliklerle hafta hafta sözlü anlatım. (ed. Şengül, M. ve Baskın, S.). Ankara: Nobel Akademi Yayınları. ss. 31-40.
5. Kurudayıoğlu, M. (2011). İlköğretim ikinci kademe öğrencilerinin kelime hazinesi üzerine bir değerlendirme. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi. 6(2), ss. 1798-1808.
6. M.İsmayılova Azərbaycan dilində rəsmi-işgüzar və akademik kommunikasiyanın funksional səciyyəsi. Monoqrafiya. Bakı, ADPU, 2021
7. N.Məmmədli. Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya. Dərslik. Bakı, Elm və təhsil, 2024
8. Pilancı, H. & Cavkaytar, S. (2003). Türk dili. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Yayınları.
9. Salayeva N, Fərəcova G. Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya. "CLASS-PRİNT" MMC. Bakı. 2024. 196 s.
10. Salehi, H., Ebrahimi, M., Sattar, S. & Shojaee, M. (2015). Relationship between EFL learners' autonomy and speaking strategies they use in

conversation classes. Advances in Language and Literary Studies. ISSN: 2203-4714, 6(2), ss. 37-43. DOI NUMBER:10.7575/aiac.alls.v.6n.2p.37
11. Temizyürek, F., Erdem, İ. & Temizkan, M. (2007). Konuşma eğitimi. Ankara: Öncü Kitap.

Şükürzadə Şahnazxanım Cümşüd qızı

Orta məktəb şagirdləri arasında kommunikasiya

Xülasə

Nitq fizioloji, emosional və sosial ehtiyaclarımızı ödəyən, idrak nəzarət mexanizminə tabe olan, təbii və xarici xarakter daşıyan əsas dil bacarığıdır. Şagirdlərin öz istedad və imkanlarını öz çıxışlarında əks etdirmələrində özünəinam, fənni mənimsəmə və özünü tanımaq həlledici rol oynayır. Əzbər öyrənmə şagirdlərin nitqinin təşkilinə mənfi təsir göstərir. Natiqin şəxsiyyəti və oxuyub-anlama qabiliyyəti hazır nitq söyləmək bacarığının səviyyəsinə və bacarıqlarına müsbət təsir göstərir. Tədris təcrübəsində yüksək sosial-iqtisadi və mədəni səviyyəli ailələrdən olan tələbələrin bədən dilindən və səsindən daha effektiv istifadə edə bildikləri müəyyən etmək olar. Özünü rahat ifadə edən şagirdlərin və mütaliə vərdişi olan şagirdlərin səslərindən və bədən dilindən daha təsirli istifadə edə bildikləri müşahidə olunur.

ШУКЮРЗАДЕ ШАХНАЗХАНУМ ДЖУМШУД КЫЗЫ

ОБЩЕНИЕ МЕЖДУ СТАРШЕКЛАССНИКАМИ

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ

Речь — это базовый языковой навык, который удовлетворяет наши физиологические, эмоциональные и социальные потребности, подчиняется механизмам когнитивного контроля и носит естественный и внешний характер. Уверенность в себе, владение предметом и самосознание играют решающую роль в том, чтобы учащиеся могли отразить свои таланты и способности в своих выступлениях. Зубрежка отрицательно влияет на организацию речи учащихся. Личность говорящего и навыки понимания прочитанного положительно влияют на уровень и навыки подготовленной речи. В педагогической практике можно определить, что учащиеся из семей с более высоким социально-экономическим и культурным уровнем способны более эффективно использовать язык тела и голос. Замечено, что учащиеся, которые умеют свободно выражать свои мысли и имеют привычку читать, способны более эффективно использовать свой голос и язык тела.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, *ISSN 2224-9257*
Filologiya məsələləri № 4, 2025
Səh.241-247

SHUKURZADE SHAKHNAZKHANIM GUMSHUD KIZI
COMMUNICATION AMONG SECONDARY SCHOOL STUDENTS

SUMMARY

Speech is a basic language skill that satisfies our physiological, emotional and social needs, is subject to the cognitive control mechanism, and has a natural and external character. Self-confidence, subject mastery and self-knowledge play a decisive role in students' reflection of their talents and abilities in their speeches. Rote learning has a negative impact on the organization of students' speech. The speaker's personality and reading comprehension ability have a positive impact on the level and skills of the ability to give a prepared speech. In teaching practice, it can be determined that students from families with high socio-economic and cultural levels can use their body language and voice more effectively. It is observed that students who express themselves comfortably and students who have a habit of reading can use their voices and body language more effectively.

Rəyçi: professor Məmmədli Nadir